

הרב עזרא יאיר שברין חבר המכון הגבוה לתלמוד ע"ש ברך

בגדר תפלת תשלומין

איתא בברכות (כ"ו ע"א) אמר רבי יוחנן טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים שחרית מתפלל במנחה שתיים. ובהמשך הסוגיא מסקינן דיש תשלומין אפי' לתפלת מנחה ומתפלל ערבית שתיים ולא אמרינן עבר יומו בטל קרבנו. ע' היטב בכל הסוגיא. ועלינו לדייק בטיב של תשלומין זו, האם היא נחשבת כתפלה שדילג או כחובת שעתה. למשל, בדילג שחרית, שמתפלל במנחה שתיים, האם שתי התפלות נחשבות כתפלת המנחה או דלמא ההלכה קובעת שמתפלל תפלת מנחה כחובת השעה (ואחריה תפלת שחרית תמורת מה שדילג).

אפשר להסביר שחקירתנו תלויה בהבנת מהותה של תפלת התשלומין, האם תפלת התשלומין לקויה וחסרה ואינה נחשבת כעיקר התפלה כלל, או שהיא כמעט כתפלה בזמנה. שאם נאמר שמתי שלא התפלל שחרית אין אפשרות להתפלל שחרית עוד ומתפלל תמורתו מנחה פעמיים, כמובן הפסיד הרבה במה שדילג תפלת השחר. אמנם אם יסוד תפלת התשלומין הוא שבדיעבד לא הקפידו חז"ל על זמני התפלה, ואע"פ שעבר זמן שחרית מכל מקום יכול להתפלל שחרית לאחר זמנו לא הפסיד כ"כ מחמת דילוגו. ונ"ל שבחקירה זאת נחלקו הראשונים. הגמרא (ט"ו ע"א) קובעת חיוב נטילת ידים קודם התפלה מקרא ארזין בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה', ורבא מדייק מי כתיב ארזין במים, בנקיון כתיב כל מדי דמנקי. רב חסדא לייט אמאן דמהדר אמיא בעידן צלותא והני מילי לק"ש אבל לתפלה מהדר. ופירש רש"י בעידנא דק"ש שזמנה קבוע [לייט] פן יעבור הזמן אבל לתפלה דכל היום זמנה הוא צריך למהדר אמיא עכ"ל. מבואר מדבריו שמוטב לעבור זמן תפלה ולהתפלל תשלומין מלהתפלל בלי נטילת ידים. והקשו התוס' על פירושו דכמו שיש זמן לק"ש כך יש זמן לתפלה ומאי שנא. מכח קושיא זו התוס' אינם גורסים ה"מ לק"ש אבל לתפלה לא עיי"ש.

ונראה להסביר שנחלקו רש"י ותוס' בנקודה זו. לדעת רש"י תפלת התשלומין היא כעיקר התפלה ואינו מפסיד כ"כ במה שמתפלל תשלומין שאינו מדלג תפלה אחת מחובת היום, אלא שבמקום להתפלל שחרית בזמנו ע"י התשלומין מתפלל שחרית שלא בזמנו. וזה מה שדייק רש"י לכתוב שכל היום זמנו. אכן לתוס' בדילג תפלת שחרית א"א להתפלל תפלת שחרית עוד, אלא מתפלל מנחה פעמיים ותפלת התשלומין לקויה וחסרה ולפיכך אין חילוק כ"כ בין קריאת שמע שלפי פשוטו [1](#) אין לה תשלומין לתפלה שיש לה, דאפי' התשלומין אינם כעיקר התפלה.

א. דיוקים בלשון הגמרא

נ"ל שאפשר לפתור חקירתנו בקריאה מדוייקת בלשון הגמרא. אמר רבי יוחנן טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים שחרית מתפלל במנחה שתיים. וממה שלא קאמרה הגמ' מתפלל שחרית שתיים אלא בשחרית שתיים נראה שאין שני התפלות נחשבות כשחרית אלא שבזמן שחרית מתפלל שתיים - הראשון של שחרית והשני של ערבית. ודבר כזה מצאנו בפסקי ריא"ז (פ"ד הלכה א' אות ב') וז"ל (כפי שתיקן המו"ל) הרי זה מתפלל במנחה שתיים אחת של מנחה ואחת של שחרית עכ"ל. מאידך רוב הראשונים, הרא"ה בסוגיין, הרא"ש (פ"ד סי' ב'), והרי"ף (י"ח ע"א בדפה"ר) גורסים מתפלל שחרית שתיים ולא גורסים בשחרית. וע"ע בהמשך הסוגיא איבעיא להו טעה ולא התפלל מנחה מהו שיתפלל ערבית שתיים, ולא קאמרה בערבית משמע שאפי' תפלת התשלומין נחשבת כחפצא של ערבית ולא כתפלת המנחה שדילג. [2](#)

עלינו לשים לב גם ללשון הגמ' בע"ב. תנו רבנן טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת מתפלל בליל שבת שתיים כ"ה הנוסח בספרים שלנו, אבל ע' בהגהות הגר"א שגרס עפ"י דברי הרי"ף ושאר פוסקים מתפלל בליל שבת שתיים של שבת. ובזה דומה למ"ש בהמשך הגמ' טעה ולא התפלל מנחה בשבת מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול וכו' עכ"ל. ונראה ששתי הגירסאות פליגי בהנ"ל, דלפי גירסתנו בגמ' ניתן לפרש דמתפלל בליל שבת

שתים אמנם התפלה הראשונה היא של שבת והשנייה של חול. וצריך לומר שאין איסור שאלת צרכים בשבת ויו"ט בנ"ד שגם בשבת היה דין שיתפלל י"ח רק שלא הצריכוהו מפני הטורח - אמנם מי שמחוייב להתפלל של חול בשבת להשלים תפלת המנחה של ע"ש שדילג יכול. ברם, מי שדילג מנחה בשבת אינו יכול להתפלל של שבת במוצ"ש, אפי' לסברא זו, מכיון שתפלת שבת אינה שייכת לחול. 3. ברם, לפי גירסת הגר"א צ"ל שמהותה של התשלומין היא כחובת השעה ולא כתפלה שדילג. ולכן מתפלל בליל שבת שתיים של שבת. (ואולי יש לחלק בין תשלומי תפלת שבת ותפלת תשלומין בשבת שא"א להתפלל אותה התפלה שדילג, לתשלומי תפלה בחול. ולפ"ז בחול תפלת התשלומין דינה ממש כתפלה שדילג משא"כ בשבת וצ"ע). 4.

ב. נפק"מ לדינא בין שני הצדדים

יש להציע כמה נפק"מ לדינא ע"פ חקירה זו: 1. וע' בחידושי הרשב"ץ למס' ברכות (כ"ו ע"ב ד"ה טעה ולא התפלל תפלת מנחה) שכ' ומיבעיא לי אם טעה ולא התפלל תפלת ערבית של שבת שמתפלל שחרית שתיים אם מזכיר בשנייה ישמח משה או אתה קדשת וכן נמי אם טעה בתפלת שחרית ומתפלל מנחה שתיים אם מזכיר בשנייה אתה אחד או ישמח משה ומסתברא לי דלכתחלה צריך להזכיר בתפלה של תשלומין אותה ברכה ששכח להתפלל דהיינו בשחרית אתה קדשת ובמנחה ישמח משה כדי להבחין שזו של תשלומין היא עכ"ל. משמע שדין התשלומין בעיקרו כדין התפלה שדילג. ברם, בשו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם (סי' ע"ט) העלה שדין התשלומין כדין התפלה שמתפלל באותו זמן ואינו אומר ישמח משה במנחה של שבת להשלים תפלת שחרית. 2. ובענין מי שטעה ולא התפלל ערבית במוצאי שבת שמתפלל פעמיים בשחרית ביום ראשון, נחלקו הפוסקים באיזה תפילה אומר אתה חוננתנו. דעת הגר"ח בחי' על הש"ס שיאמר בתפלה הראשונה שמתפלל לאחר השבת, אולם במ"ב (סי' רצ"ד סק"ב) העלה לאומרה בתפלה השנייה בבוקר של יום ראשון. וי"א דאין לאומרה בכלל (רדב"ז ע"י בהל' סי' רצ"ד ד"ה ואומרים ובמ"ב סי' ק"ח סק"ג). ולכאן תלוי בחקירתנו דאם תפלת התשלומין דינה כחובת השעה ובנ"ד נמצא שמתפלל שחרית פעמיים אין לומר אתה חוננתנו מכיון שאתה חוננתנו הוי דין בתפלת ערבית ולא בתפלת שחרית. אמנם לדעת הגר"ח אתה חוננתנו אינו דין לא בערבית ולא בשחרית אלא בתפלה ראשונה של אחר השבת. ברם, אם נאמר שדין תפלת התשלומין כדין התפלה שדילג יש לומר אתה חוננתנו בתפלה השנייה, וכדברי המ"ב. 3. מנהג רוב הנשים שאינן מתפללות תפלת ערבית מכיון שלא קיבלו עליהו חובה (ע' מ"ב סי' ק"ו סק"ד וס' אשי ישראל פ"ז דין ט"ו). ויש להסתפק באשה ששכחה ולא התפללה מנחה אם עליה להשלים תפלתה, ומתי תשלים כיון שאינה מתפללת ערבית. אולי לא מהני תשלומין לאחר תפלת ערבית דבעינן תשלומין לאחר תפלה של חיוב דוקא (אשי ישראל פ"ל הע' מ"ח) ואולי אינה יכולה להשלים לאחר תפלת שחרית דבעינן תשלומין בתפלה סמוכה דוקא. ונ"ל דדין זה תלוי בחקירתנו, שאם תפלת התשלומין דינה כתפלה שדילגה יש לומר מכיון שחייבת בתפלת מנחה חייבת בתשלומי מנחה ובנדון זה אולי אפי' תפלת ערבית הראשונה נחשבת לה לחובה כדי להתפלל תשלומי מנחה אח"כ. 5. אמנם אם תפלת התשלומין נחשבת כחובת השעה א"כ בנ"ד שדילגה תפלת מנחה, ובכדי להשלים תפלת ערבית פעמיים - יש לומר דפטורה לגמרי מתשלומין כשם שאין עליה חיוב להתפלל ערבית פעם אחת, אין עליה חיוב להתפלל פעמיים.

פירוש חדש בדברי התוס'

בתוס' (כו' ד"ה טעה) דנו במי שטעה ולא הזכיר ר"ח במנחה אם מתפלל תשלומין במוצאי ר"ח. דעת רבינו יהודה דאינו חוזר ומתפלל וז"ל הרי כבר התפלל כל תפלת המנחה מבעוד יום לבד ר"ח שלא הזכיר א"כ אין מרויח כלום אם יחזור ויתפלל במוצאי ר"ח הרי לא יזכיר עוד תפלת ר"ח וי"ח כבר התפלל. ולא דמי להא דאמר הכא טעה ולא התפלל מנחה בשבת דמתפלל ערבית בחול שתיים פירוש של חול משום שלא התפלל כלל א"כ ירויח תפלת י"ח כשמתפלל במוצ"ש אע"פ שלא יזכיר של שבת. וא"ת והלא הוא מתפלל יותר ממה שהוא חייב להתפלל שלא היה לו להתפלל כי אם ז' ברכות והוא מתפלל י"ח בכך אין לחוש שגם בשבת היה דין שיתפלל כל י"ח רק שלא הצריכוהו מפני הטורח וכו'. ומיהו ברב אלפס לא משמע כן דאפילו היכא דאינו מרויח כלום מצריך להתפלל פעם אחרת וז"ל שכתב אהא דקאמר שמבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה ואם לא הבדיל בראשונה והבדיל בשנייה שנייה עלתה לו ראשונה לא עלתה לו וכו' ואי אבדיל בתרוייהו אע"ג דלא מיבעיא ליה למעבד הכי לא מחוייב לאהדורי ואי לא אבדיל אפי' בחזא מנהון לא מהדרינן ליה וכו'. עכ"ל התוס'.

ומקובל בישיבות לבאר מח' הרי"ף והר"י בחקירה זו אי יעלה ויבא הוי מסדר התפלה והיכא דלא אמר הוי כלא התפלל כלל, או דלמא יעלה ויבא הוי חיוב הזכרה בעלמא ואינו מסדר התפלה. ולפיכך לדעת הר"י יעו"י הוי חיוב הזכרה בעלמא ולא הוי כלא התפלל כלל, רק שחייב להתפלל כדי שיזכיר יעו"י, ולפ"ז במוצאי ר"ח לא מהני כשיתפלל שנים כיון שלא יזכיר ר"ח. אמנם דעת הרי"ף שיעו"י הוי מעיקר סדר התפלה והיכא שלא אמר יעו"י הוי כאילו לא התפלל ולפ"ז צריך להתפלל שנים במוצאי ר"ח.⁶

אמנם ביאור זה צ"ע. חדא, דמה ראו התוס' בדברי הרי"ף לאמר שלרי"ף יעו"י הוי מעיקר סדר התפלה והרי לא איירי הרי"ף ביעו"י כלל אלא בהבדלה. ועוד, למה הקשו התוס' על הר"י "דהלא הוא מתפלל יותר ממה שהוא חייב להתפלל שלא היה לו להתפלל ז' כי אם י"ח וכו'" והרי קושיה זו צ"ע גם לרי"ף.

ואשר נראה לי לפ"ז לאמר ביאור חדש בדברי התוס' ע"פ חקירתנו הנ"ל. אפשר לומר דס"ל להר"י שתפלת תשלומין נחשבת כחפצא התפלה שדילג. וא"כ היכא שלא אמר יעו"י במנחה ר"ח חייב הוא לומר יעו"י בתפלת התשלומין אלא שא"א כיון שבלילה לא הוי ר"ח. ולפ"ז הקשו התוס' דהרי הוא מתפלל יותר ממה שהוא חייב, פ"י כיון שדילג תפלת השבת מן הראוי שלא יהיה לו תשלומין בכלל דהתשלומין צריכה להיות כתפלה שדילג. ולזה תירצו התוס' דתפלות שבת הם ממש כתפלות חול, דאף בשבת ראוי הוא שיתפלל י"ח אלא שלא הטריחוהו.

אמנם הרי"ף חולק על הר"י. לדעת הרי"ף התשלומין אינה צריכה להיות ממש כתפלה שדילג, אלא שאם לא התפלל מנחה יתפלל ערבית במוצ"ש פעמיים. ולפיכך לק"מ מלא התפלל בשבת ז' שיתפלל י"ח במוצ"ש, דאין התשלומין צ"ל ממש כתפלה שדילג. ונראה שהוכחת התוס' דהרי"ף פליג אר"י ממ"ש הרי"ף (בדילג מנחה בשבת) דאם אמר אתה חוננתנו בתרוייהו לא מחוייב לאהדורי. זה מובן לדעת הרי"ף שמתפלל תפלת ערבית פעמיים, אמנם לר"י שתפלת תשלומין נחשבת כתפלה שדילג א"כ בהזכיר אתה חוננתנו בתרוייהו יש מקום לדון שחייב לחזור, מאחר שגילה דעתו שמתפלל תפלת ערבית פעמיים במקום שהיה ראוי להתפלל ערבית פעם אחת ומנחה פעם אחת.⁷

בסיכום יש לפרש דברי התוס' ע"פ חקירתנו ולומר דלר"י תשלומין פ"י דמתפלל התפלה שדילג משא"כ ולרי"ף פ"י שמתפלל חובת השעה פעמיים. ולפ"ז לרי"ף בדילג יעו"י במנחה ר"ח עליו לחזור דאין צורך שיהיה התשלומין ממש כתפלה שדילג. אבל לר"י אין לו לחזור כיון שתשלומין צ"ל ממש כמו התפלה שדילג. אבל לכו"ע מי שדילג יעו"י נחשב כמי שלא התפלל בכלל, ודלא כהגר"ח.

[1] ע"י ברא"ש (פ"ב סי' י"א) שהבין החילוק בין ק"ש לתפלה בדעת רש"י בהא דק"ש מה"ת ותפלה מדרבנן. אבל ממה שדייק רש"י לכתוב שכל היום זמנה נראה יותר כפי מה שכתבנו. וע' בפסקי ריא"ז שהובא בשלטי הגבורים (ח' ע"ב בדפה"ר). גם לדברינו אפשר להסביר שלרש"י יש תשלומין לקריאת שמע (ע' טושו"ע סוף סי' נ"ח), אלא שתשלומי ק"ש אינם כתשלומי תפלה. דתשלומי תפלה הם כמעט כעיקר התפלה אבל תשלומי ק"ש לקויים וחסרים הם לגמרי.

[2] ע' ברש"ש שכ' נ"ל דתפלת התשלומין אינה אלא רשות דלא עדיפא מתפלת שעתיה עכ"ל ולכאן' הדפסו הד"ה לדבריו בטעות, וצ"ל טעה ולא התפלל מנחה מתפלל ערבית שנים (במקום בערבית) שהרי דיוקו הוא ממה שהגמרא קוראת לשתי התפלות תפילת ערבית ומחמת זה העלה דשניהם רשות. ע' דברינו להלן. וע' בספר אמת ליעקב (עמ' מ"ד) שמחלק לדעת הרמב"ם בין תשלומי מנחה לתשלומי שחרית ומעריב. דאילו תשלומי שחרית ומעריב נחשבים כתפלה שדילג אבל תשלומי מנחה, מכיון דעבר יומו בטל קרבנו אי"ז כתפלה

שדילג ממש. ראייתו מלשון הגמ' שהבאנו בפנים דהכא כתוב טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים, שחרית מתפלל במנחה שתיים, ואילו אצל תשלומי מנחה כתוב טעה ולא התפלל מנחה מתפלל ערבית שתיים. דבריו נראים מדויקים לפי לשון הגמרא שאצלנו. אבל כפי מה שכתבנו בפנים רוב הראשונים אינם מחלקים בין קטעי הגמרא וגורסים בקטע הראשון טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים ולא כמ"ש בספרים שלנו בשחרית.

[3] (בענין איסור שאלת צרכים בשבת ויו"ט ע' במאמרו של ר' שמואל מרקוס בבית יצחק כ"ט (עמ' 48-63) וע"ע בס' אמת ליעקב עה"ת שמות כ' פסוק ט.). ע"ע בדקדוקי סופרים שהביא שתי גירסאות בסוגיין ומציין לספר בית נתן לר' שמואל בן יהושע המכונה זעליג מדאלהינאו (ווילנא תר"ב וירושלים תשכ"ח) שהביא מס' שבילי אמונה (שאינו ת"י כעת) שפסק דמי ששכח מנחה בערב שבת יתפלל ליל שבת עם הקהל תפלת שבת ואח"כ יתפלל תפלת החול עבור המנחה עכ"ל. דנו הפוסקים בארוכה במי שדילג מנחה בע"ש והתפלל בליל שבת הראשון של שבת והשני של חול אי יצא בדיעבד ע' מ"א (סי' ק"ח סקי"ב) שפסק דיצא ובט"ז שם (סק"ח) תפס לדינא דלא יצא ופסק המ"ב (סק"ה) כדעת המ"א.

[4] וע' באשל אברהם מבוטשאטש (סי' ק"ח) שפסק לומר ישמח משה בתשלומין של שחרית בשבת. וע' בס' אשי ישראל על הל' תפלה (סי' ל' סעי' י"ח) שהביא ב' דעות בענין זה. אמנם בשו"ת יבי"א ח"ה (סי' יד) העלה לומר בשתי התפלות אתה אחד כדברי ר' אברהם בן הרמב"ם.

[5] סברא זו שאע"פ שתפלת ערבית רשות אם דילג מנחה נעשה תפלת ערבית כשל חובה בכדי להשלים המנחה שחיסר נזכר בספרי האחרונים ע' שו"ת האלף לך שלמה לר' שלמה קלוגער (ס' נ"ג) ושו"ת מהרי"ל (ס' קל"ה), והובאו דבריהם ביביע אומר (ח"ו סי"ט). וזה דלא כדברי הרש"ש שהזכרנו בהערה 2 ששתי התפלות כערבית נחשבות ושתייהן רשות - ויש נפק"מ בזה לפי מ"ש הפוסקים דבעלמא א"א לצאת תפלת תשלומין במה ששומע חזרת הש"ץ חוץ מבלייל שבת דיוצא ע"י ברכה מעין שבע מכיון שתפלת ערבית רשות. וע' בספר שמירת שבת כהלכתה (ח"ב פרק מ"ג הערה ק"י) שנסתפק בזה אם בכה"ג תפלת ערבית נחשבת כחובה בכדי להשלים תפלת המנחה. וע' במאמר מו"ר הרה"ג ר' מנחם גנק בבית יצחק כ"ח עמ' 214-215 שחקר בזה. ולענין הלכה באשה ששכחה להתפלל מנחה דעת הרב שריה דבליצקי (ע' שמעתין חוברת ט"ו ט"ז עמ' 56) דעליה לבחור או להשלים לאחר תפלת שחרית שהיא לגבה התפלה הסמוכה דלזה יכולה לסמוך על הדעות בטור דאפשר להשלים גם בתפלה שאינה סמוכה, ודרך שניה הוא שתתפלל אז ערבית על דעת שלא לקבוע עליה תפלת ערבית לחובה תמיד. וע' אשי ישראל (פרק ל"ו הערה ט"ו) שהביא פסקים חלוקים מהגאון רשז"א בשאלה זו. ומו"ר הרה"ג ר' צבי שכטר שליט"א פסק שתתפלל ערבית פעמיים ובפרט בליל שבת שי"א שתפלת ערבית חובה ע' בשע"ת (ס' רס"ח סק"ב) שהביא דברי המור וקציעה - וע' הסבר דבריו במאמר הרה"ג ר' פנחס הירשפרונג זצ"ל בבית יצחק ל' (עמ' 103). ויש להוסיף דגם הראבי"ה (ס' פ"ג) ס"ל דתפלת ערבית בליל שבת חובה עיי"ש דכל יום שיש בו מוסף תפלת ערבית חובה. וע' יבי"א (ח"ו סי"ט אות ב') שהאריך להוכיח דכל הראשונים לא ס"ל כדברי הראבי"ה.

[6] ביאור זה מיוסד על דברי הגר"ח בחי' על הש"ס - ומו"ר הגרצ"ש האריך בביאור דבריו בספרו ארץ הצבי (ס"ה). ונתקבל הסבר זה אצל מורי הוראה גם כן, אלא שיש שחלקו על מה שמחדש הגר"ח דשכח טו"מ לכו"ע הוי כלא התפלל כלל וחוזר לראש. ע' שו"ת הר צבי (חאו"ח ס' נד) וספר אשי ישראל (פרק ל' דין כ"ז).

[7] אמנם דברי הגר"ח נראים מהסגנון שהביאו תר"י את מח' חכמי צרפת וחכמי פרובנציה. אלא ממה שלא הביאו תר"י דברי הרי"ף נראה שס"ל דאין הרי"ף חולק על יסוד הר"י. וע' בס' עינים למשפט.